

УДК 338.43.02(497.1)"1945/1953"
631.1.017.3(497.1)"1945/1953"
631.115.6(497.1)"1945/1953"
DOI <https://doi.org/10.31212/tokovi.2022.2.mlo.39-71>
Оригинални научни рад
Примљен: 18. 4. 2022.
Прихваћен: 29. 6. 2022.

Срђан МИЛОШЕВИЋ
Правни факултет Универзитета Унион у Београду
/ Институт за новију историју Србије, Београд
srdjan.milosevic@inis.bg.ac.rs

Окућница колективизованих сеоских домаћинстава у Југославији (1945–1953)*

АПСТРАКТ: Рад се бави окућницом домаћинстава чланова сељачких радних задруга (СРЗ) у Југославији. Реч је о посе-ду у режиму индивидуалне својине задругара. Окућница је позната из колхозног система у СССР-у, али је у југословенским сељачким задругама имала другачији карактер. Осим за потребе домаћинства, производи са окућнице били су намењени и тржишту. Окућница је имала несразмерно велики удео у пољопривредној производњи („бежање на окућницу“), што је била неминовна последица организационих недостатака у раду сељачких радних задруга.

Кључне речи: окућница, сељачке радне задруге, колективизација, Југославија 1945–1953, својина

Увод

Колективизација у пољопривреди подразумева систематско удруживање имовине инокосних пољопривредника (земље, објекта, инвентара, стоке) у јединствену социјално-економску организацију, уз разне облике иницијативе и асистенције државе (на пример додела државног земљишта за употпуњавање земљишног фонда,

* Чланак је настао као резултат рада у Институту за новију историју Србије који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја РС, на основу Уговора о реализацији и финансирању научноистраживачког рада НИО у 2022. години бр. 451-03-68/2022-14/200016 од 4. 2. 2022.

обезбеђивање пољопривредног инвентара, помоћ у организацији, арондација и сл.).¹ Окућница колективизованих домаћинстава у Југославији до сада је претежно успутно регистрована као елемент постојања и функционисања сељачких радних задруга (СРЗ).²

Колективизација у марксистичкој економској мисли представља прелазно решење између укидања инокосних домаћинстава као јединица производње и њене пуне социјализације. Чврсто везана за комунистичку идеологију, остајући један од симбола „комунизма“ на селу, колективизација је, ипак, далеко од идеалног модела социјализоване пољопривреде. То се не односи само на недостатке у пракси већ на сам концепт. Према Марксу, *„земља може бити само национално власништво. Предати земљу удруженим пољопривредним радницима значило би предати цијело друштво једној посебној класи произвођача* (нагласио С. М.). Национализација земље донијет ће са собом потпуну промјену у односима између рада и капитала и коначно ће уклонити цијелокупну капиталистичку производњу.“ Тако ће „ишчезнути класне разлике и привилегије, заједно са економском базом из које су никле, и друштво ће се претворити у асоцијацију слободних ‘произвођача’“³

Задругарство, како је истицао Карл Кауцки, за природног и ситноробног пољопривредног произвођача, у условима капиталистичке репродукције, само је начин „да предности, које задругарство

1 У Југославији је структура која је настајала колективизацијом називана сељачка радна задруга. Иако сељачка радна задруга нема много заједничког са установом задругарства коју је до тада познавао југословенски простор, несумњиво се у круговима југословенског руководства рачунало са популарношћу задругарства међу сељаштвом, на исти начин као што су првобитни прваци задругарског покрета у 19. веку, одабирајући овакав назив, рачунали на својеврсну позитивну конотацију појма (породичне) задруге. Тако се један исти појам, због претпостављених социјалних, историјских и идеолошких симпатија које су га пратиле, нашао у називу веома разноликих и међусобно ни најмање сличних организационих форми. На овом месту умесно је нагласити и да окућница у контексту њене улоге у колективизацији не стоји ни у каквој правној или другој органској вези са установом окућња, коју је познавао Српски грађански законик из 1844.

2 Окућница није једини феномен процеса колективизације који је остао недовољно осветљен: осим главних токова овог процеса који су привлачили пажњу истраживача (законски оквир, структура СРЗ, начин формирања, притисци на сељаштво и општи увид у функционисање), низ аспеката остао је непознат (детаљнији увид у пословање задруга, привредни рачун у СРЗ, фондови за механизацију и инвестициону изградњу задружне пољопривреде и друго).

3 Karl Marks, „O ukidanju vlasništva nad zemljom“, u: Karl Marks, Fridrih Engels, *Dela*, Dvadeset deveti tom, (Beograd: Institut za međunarodni radnički pokret, 1979), 50.

доноси сваком учеснику, не остави искључиво у рукама крупног поседа, него да један делић тога уграби и за себе“.⁴ Исто важи у социјализму, где задрузи „конкурише“ социјализовани крупни посед. Тако остаје све док задруга не „еволуира у економски колективитет земље (...) при чему приватна својина на пољопривредној парцели дефинитивно нестаје као израз номиналне економске индивидуалности“.⁵

Совјетски узор

И за совјетске лидере Лењина и Стаљина није могло бити сумње да власништво над земљом мора имати држава. Уосталом, *Декрет о земљи* од 8. новембра 1917. године је управо и предвидео национализацију целокупне земље, остављајући земљу онима који је обрађују само на коришћење, а не дајући им је у својину. Изузетак од конфискације представљала је земља коју су у власништву држали сељаци и козаци.⁶

Пошто је било немогуће масе сељаштва у кратком року претворити у пољопривредне раднике (по угледу на индустријске), а њихове парцеле организовати као државна пољопривредна добра (*советское хозяйство – совхоз*) приступило се повезивању сељачких поседа у заједничка пољопривредна газдинства (*коллективное хозяйство – колхоз*). Дакле, у СССР-у и совхози и колхози подразумевали су државну својину над земљом. Међутим, постојале су значајне организационе разлике: совхоз је установљен као државно предузеће, са управом коју поставља оснивач. Ова управа запошљава пољопривредне раднике независно од њиховог претходног односа (власници, закупци и сл.) према земљи која је совхозу додељена. Колхоз је, са друге стране, удружење уживалаца земље који управо у том својству ступају у колхоз, удружују земљу и друга добра ради заједничког обрађивања и експлоатације, што им доноси одређена права у

4 Наведено према: Dragan Veselinov, *Agrarno pitanje u Jugoslaviji: teorijsko-empirijska analiza položaja i uloge seljačkog gazdinstva u agrarnoj politici i privrednom razvoju Jugoslavije od 1918. do 1980. godine*, (Београд: Економска политика, 1981), 83.

5 Исто.

6 То је предвиђао 1. одељак „О земљи“ *Декрета о земљи*: „Право частной собственности на землю отменяется навсегда [...] Вся земля [...] отчуждается безвозмездно, обращается в всенародное достояние и переходит в пользование всех трудящихся на ней [...] Земли рядовых крестьян и рядовых казаков не конфискуются“. Видети: *Декреты Советской власти*, I, (Москва: Государственное издательство политической литературы, 1957), 18–20.

погледу управљања (избор руководства) и одлучивања (договор о организацији рада, расподели дохотка и сл.) у колхозу.⁷

По извршеној револуцији, нова власт је у Русији одмах започела стварање колхоза и то у три форме: дружбе, артели и комуне (*товарищества, сельхозартели и коммуны*) које су се међусобно разликовале првенствено по нивоу унутрашње интеграције, односно по степену очувања социјалноекономске индивидуалности произвођача, чланова колхоза. Суштинска разлика била је у томе што, осим у комуни, сељаци удружени у преостала два облика колхоза у некој форми задржавају употребу индивидуалног поседа, који није својина сељака (земља је својина државе) али јесте индивидуализован кроз право коришћења, везано само за једно домаћинство. У комуни ни тај аспект индивидуалности није био очуван.⁸

Када је 1929/30. године започела масовна колективизација у СССР-у, испрва су сасвим изостала било каква нијансирања која би била уступак индивидуалистичко-сопственичким тежњама сељаштва. Био је форсиран облик удруживања највишег нивоа интеграције живота и рада – комуна. То је изазвало отпор сељаштва па ће совјетско руководство одабрати нешто мање колективистичку форму – артељ, као оптимални облик уздруживања сељака. Такву линију трасирао је Стаљин марта 1930. године, у свом програмском чланку „Вртоглавица од успеха. О питању колхозног покрета“ (Головокружение от успехов. К вопросам колхозного движения) у којем је означио артељ као главни облик организације колективне сељачке производње, нарочито истичући да у њему „мале парцеле“ које домаћинствима служе као баште и мањи воћњаци „нису социјализоване“.⁹ Тако је постојање „мале парцеле“ (без прецизирања површине) која би служила потребама домаћинства постало правило у колхозима, што је прецизирано у *Угледном уставу пољопривредног артеља*.¹⁰ У акту истог назива

7 Е. Б. Хохлов, *История правового регулирования хозяйства и труда в СССР. Том 1. Хозяйство и труд в условиях становления социалистического общества*, (Москва: Проспект, 2021).

8 Robert William Davies, *The Industrialisation of Soviet Russia*, 2: Socialisation within the Kolkhoz, (London: Palgrave Macmillan, 1980), doi.org/10.1007/978-1-349-04524-2_5.

9 И. В. Сталин, „Головокружение от успехов: К вопросам колхозного движения“, *Правда*, № 60, 2. 3. 1930, (према: *Marxists' Internet Archive, Русский отдел, Сочинения И. В. Сталина 1878-1953*, Том 12: апрель 1929 – июнь 1930, Головокружение от успехов: К вопросам колхозного движения, marxists.org).

10 Примерный устав сельскохозяйственной артели, *Еженедельный информационный бюллетень* 11/1931, 26-29.

ва из 1935. одређено је да површина те парцеле износи од $\frac{1}{4}$ до $\frac{1}{2}$, а изузетно до једног хектара. Такође, устав је предвидео давање земље артељима на вечну употребу.¹¹ Исте године донет је и акт Совнаркома којим је земља задругама дата на вечну употребу.¹²

Одступање од потпуне социјализације совхозног типа, као и од колективизације комуналног типа значило је уступак сопственичким захтевима сељаштва. Од каквог је то било утицаја на пољопривредну производњу, сведочи податак из 1937. године. Тада је, наиме, површина под колхозима износила приближно 85,5% свих обрађених површина, док је на окућнице одлазило само 2,2%.¹³ Ипак, са колхозне земље убирано је 62,9% пољопривредних приноса, док је са окућнице убирано чак 21,1%.¹⁴ Дакле, иако је лично газдинство било само додатак који је требало да служи колективизованим домаћинствима за задовољење потреба које би превазилазиле оно што је могао да им пружи колхоз као својим члановима, испоставило се да је ово лично имање било снажно интензивирање.

Совјетски артељ постао је касније узор за колективизацију у другим социјалистичким државама. Нека форма окућнице постојаће у свим моделима колективизације у народним демократијама. У деценијама стабилованих социјалистичких односа у пољопривреди, у тим државама удео окућница је сведен на 0,5 до 1% од укупних пољопривредних површина. Ипак, трајна карактеристика остало је знатно учешће окућнице у аграрној производњи.¹⁵

Окућница у југословенском типу колективизације

Када је реч о колективизацији у Југославији, она је прошла кроз три фазе. Најпре је била подстицан, али не и фаворизован облик

11 Примерный устав сельскохозяйственной артели, *Известия ЦИК СССР и ВЦИК*, № 44, 18. 2. 1935.

12 О выдаче сельскохозяйственным артелям государственных актов на бессрочное (вечное) пользование земель, *Собрание законов и распоряжений Рабоче-крестьянского Правительства СССР за 1935 г.* (Москва: Управление делами Совета министров СССР, 1947), 558–562.

13 S. N. Prokopovicz, „Soviet-Russian Economics“, *Annals of Public and Cooperative Economic* 1/1942, 48.

14 John L. Stipp, *Soviet Russia Today: Patterns and prospects*, (Harper Original, 1956), 112.

15 Petar Marković, Jovan Bukorović, Bogdan Svrkota, *Proizvodnja i agrarna politika. Jugoslavija, zemlje Evrope, SAD i Kanada*, (Gornji Milanovac: Kulturni centar, 1979), 34.

интервенције државе у сељачкој пољопривреди (1945–1948). Затим је уследила фаза њеног интензивирања (1949–1951). На крају, наступила је фаза атрофије и напуштања колективизације (1952–1953).¹⁶

Година	1945.	1946.	1947.	1948.	1949.	1950.	1951.	1952.	1953.
Број СРЗ	14	280	638	1.217	6.238	6.913	6.804	4.225	1.165

Стварање сељачких радних задруга у Југославији започело је 1945. године¹⁷ (ако се изузму неки зачеци током рата).¹⁸ Овом проце-

16 Колективизација у Југославији истраживана је интензивно, али недовољно свеобухватно. Данас постоје веома добре студије које се баве формативним питањима: начином настанка СРЗ, политичким притисцима на сељаштво да се удружије, формама СРЗ и сл. Изостаје међутим јасан и дубински увид у механизам функционисања СРЗ као привредних субјеката. Мало који познавалац социјалистичке економије раног периода би могао поуздано да одговори на питања о месту СРЗ у планској пољопривреди (и шире у привреди), шта је за сељачке радне задруге значио (или шта је требало да значи) прелазак на привредни рачун или која је била функција фондова за механизацију пољопривреде у колективизацији, као првог масовно уведеног модела самоуправљања у југословенској привреди. Помињући само нека од недовољно истражених питања у овом раду бавићемо се једним такође недовољно истраженим феноменом из историје сељачких радних задруга у Југославији, а то је окућница задругара. О колективизацији у Југославији видети: Срђан Милошевић, „Аграрна политика у Југославији 1945–1953“, (докторска дисертација, Универзитет у Београду, Филозофски Факултет, Одељење за историју, 2016), 431–483; Десимир Тошић, *Колективизација у Југославији 1945–1953*, (Београд: Службени гласник, 2002); Вера Гудац Додић, *Аграрна политика ФНРЈ и сељаштво у Србији 1949–1953*, (Београд: ИНИС, 1999), 95–166; Melissa Bokovou, *Peasants and Communists: politics and ideology in the Yugoslav countryside, 1941–1953*, (Pittsburgh: Pittsburgh Press, 1998); Veselinov, *Agrarno pitanje u Jugoslaviji*, 145–168; Branislav Milosavljević, *Podruštvljavljanje u poljoprivredi i kolektivizacija kao metod njenog socijalističkog preobražaja*, (Београд: Institut za ekonomiku poljoprivrede, 1962); Stjepan Lovrenović, *Poljoprivredni razvitak FNRJ*, (Београд: Rad, 1954), 61–68.

17 Није поуздано утврђено када је настала прва СРЗ у Југославији. Према једном сведочењу то се догодило у Жабљу, почетком 1945. године. Тада, на своју иницијативу „полуписмени, дотле презрени сиромашни ‘паори’, бироши и туђе слуге оснивају без потребног искуства и административног апарата нешто ново, народно, што ће ускоро послужити као основа и узор“. Ђ. Бељански, „Прва пољопривредна произвођачка задруга за обраду земље на колективној основи у Жабљу – претеча данашњих сељачких радних задруга“, *Задружни календар*, (Београд: Задружно издавачко предузеће, 1948), 73. Исто и: Mihailo Vučković, *O zadrugarstvu kod nas*, (Београд: Zadružno izdavačko preduzeće, 1946), 38.

18 Velimir Vasić, *Putevi razvitka socijalizma u poljoprivredi Jugoslavije*, (Zagreb: Rad, 1960), 43.

су није погодовало што земља није била у целости национализована, већ је, напротив, било учвршћено право својине средњих и ситних сељака над земљом, кроз процес аграрне реформе. Овај процес је до 1948. довршен не само фактички, поделом земље, већ је у великој мери било извршено од раније запуштено уписивање власништва сељака у земљишне књиге.¹⁹ Подела земље уместо њене национализације, као и друге мере југословенских власти на селу представљале су препреку брзој колективизацији, а постаће и разлог оштре критике коју је СКП(б) упутила југословенским комунистима у време сукоба 1947/48. године.²⁰

Борис Кидрич, који је био задужен за привредна питања у раној фази изградње социјализма, најјасније је формулисао тезу о неизводљивости национализације земље, дакако у датој фази револуције. Он је то образлагао, у лењинистичком духу, „територијализацијом сељаштва“, односно постојањем сељачке својине на земљи, што је била специфичност југословенског у односу на совјетско искуство.²¹ Због тога је стварање радних задруга у Југославији мора-

19 Није могуће са прецизношћу рећи како је текло и у ком је обиму било извршено уписивање нових, као и до тада неуписаних поседника земље у земљишне књиге. Због тога што је ово питање остало нерешено још из времена Краљевине Југославије новој власти је било нарочито важно да истакне разлику нове епохе у односу на предратни период уписивањем права власништва сељака у земљишне књиге. То је међу првима истакао Едвард Кардељ, маја 1945. Nikola Gašević, *Agrarna reforma u Jugoslaviji 1945–1948*, (Novi Sad: Matica Srpska, 1984), 98. У Краљевини Југославији, како је истицао Моша Пијаде, сељак је, услед изостанака уписа у земљишне књиге, био „тобож власник“ и „није имао сигурно осећање да је постао власником додељене земље“. Излагање М. Пијаде приликом дискусије о Закону о аграрној реформи и колонизацији, 23. август 1945, *Треће заседање Антифашистичког већа народног ослобођења Југославије и заседање Привремене народне скупштине, 7–26. август 1945. Стенографске белешке*, (Београд: Президијум Народне скупштине ФНРЈ, 1945), 202–211.

20 За детаље видети: Милошевић, „Аграрна политика у Југославији (1945–1953)“, 199–215.

21 Борис Кидрич, „О изградњи социјалистичке економике Федеративне Народне Републике Југославије“, *V Конгрес, КПЈ*, (Београд: Култура, 1948), 601–602. - Лењин је и сам тврдио да је руски случај специфичан утолико што је сељаштво заинтересовано за земљишну ренту (коју може извучити са земље и ако није у власништву сељаштва), и у суштини равнодушно према својини (није територијализовано), па је зато оно подржало национализацију, која му је обезбедила да добија ренту (доходак са земље, добијене Декретом о земљи на вечну употребу). Међутим, ни руско сељаштво није било заинтересовано за социјализацију земље, јер тек она значи укидање земљишне ренте, а сељаке претвара у пољопривредне раднике који раде за надокнаду – у нагури и у новцу. Vladimir Ilich Lenin, „The Agrarian Program of Social–democracy in the First Russian

ло узети другачији ток него у СССР-у. Прецизније, морала се уважити чињенице да сељаци у Југославији нису корисници (као у СССР-у) већ власници земље коју обрађују и да су то масовно постали управо захваљујући учешћу у Народноослободилачком рату и револуцији, после извођења аграрне реформе, која је била обећање комуниста учињено сељацима током рата које није могло бити изневерено.

Како би створили флексибилнији оквир колективизације, југословенски комунисти су омогућили различите модалитете одрицања сељака или од већине права по основу својине над земљом коју су, приликом учлањења у задругу, задржавали (у прва три типа задруга) или од самог права својине (у четвртном типу задруге). Само у четвртном типу земља узадружених сељака постајала је задружна (не, дакле, државна) својина. Овај тип задруге највише се приближио совјетском артељу и, осим типа својине, неких битних разлика није било.²²

Основе за формирање СРЗ постављене су *Основним законом о задругама* из 1946, односно 1949. године. Оба закона (чл. 11. Закона из 1946, односно чл. 64. закона из 1949) предвиђала су постојање окућнице.²³ И у случају југословенских сељачких радних задруга, окућница је била намењена задовољењу додатних или специфичних потреба домаћинства, независно од прихода који би задругар остварио радом на задружном имању. Према речима министра пољопривреде Мијалка Тодоровића, окућница се успостављала „ради допунског снабдевања и задовољења личних потреба задругара“.²⁴ Иако је, као и у совјетском артељу, окућница требало да задовољи и сопственичке интересе сељаштва, ту врсту аргументације релативизовао је Срећен Вукосављевић, тврдећи да окућница ствара могућност „да се постави материјална подлога ономе што је лично, посебно у његовом животу“, али и да тај „важан низ одредаба у овом закону (...) није донет зато да се сељаку чине неке концесије, да се изживљава у своме

Revolution 1905–1907“, *Collected Works*, vol. 13, (Moscow: Progress Publishers, 1978), 322–323; Vladimir Ilich Lenin, „Report on the Agrarian Question“, *Collected Works*, vol. 24, (Moscow: Progress Publishers, 1974), 283–284.

22 *Угледна правила за сељачке радне задруге*, I–IV тип, (Београд, 1949).

23 Основни закон о задругама, *Службени лист ФНРЈ* 59/46; Основни закон о задругама, *Службени лист ФНРЈ* 49/49.

24 Мијалко Тодоровић, „Образложење Предлога основног закона о земљорадничким задругама“, *Sedmo redovno zasjedanje Saveznog veća i Veća naroda*, 25–28. maja 1949. godine, *Stenografske beleške*, (Београд: Президијум Народне скупштине ФНРЈ, s. a.), 282.

старом менталитету“. Усвајајући овакав приступ, Вукосављевић је неминовно завршио у дубиозном закључку да је окућница „економска целина са оним земљиштем које је у задрузи“.²⁵

Број окућница приближно је рефлектовао број домаћинстава учлањених у СРЗ. Прецизније, то је минимални број узадружених домаћинстава, будући да је у СРЗ био и један мањи (али не и незнатан) број домаћинстава без окућнице.²⁶ Кретање броја окућница у Југославији од 1949. до 1953. приказано је у следећој табели:

Година	1949.	1950.	1951.	1952.	1953.
Бр. окућница	68.230	342.485	404.038	408.615	331.500

Извор: *Popis stoke, živine i košnica 1952. i 1953*, (Beograd, 1955), 10.

Када је реч о броју чланова домаћинства учлањених у СРЗ и инокосних сељака, већих разлика није било. Напротив, тај показатељ је прилично стабилан током неколико посматраних година. У следећој табели дат је упоредни преглед просечног броја чланова домаћинства (окућница) чланова СРЗ, односно просечан број чланова домаћинства инокосних пољопривредника:

Година	1949.	1950.	1951.	1952.	1953.
Просечан број чланова домаћинства на окућници	5,25	4,99	5,02	5,11	4,96
Просечан број чланова домаћинства инокосних сељака	4,90	5,33	5,65	5,72	5,49

Према: *Popis stoke, živine i košnica 1952. i 1953*, (Beograd, 1955).

25 Дискусија Сретена Вукосављевића приликом претреса Предлога основног закона о земљорадничким задругама, Друга седница Већа народа, 26. мај 1949, *Sedmo redovno zasedanje Saveznog veća i Veća naroda, 25–28. maja 1949. godine, Stenografske beleške*, (Beograd: Prezidijum Narodne skupštine FNRJ, s. a.), 35.

26 Примера ради, у Земунском срезу било је почетком 1950. године 17 СРЗ са укупно 5.742 домаћинства, док је окућница било 5.318. То значи да 424 домаћинства (односно 7,4% од узадружених домаћинства) није поседовало окућницу. Архив Југославије (АЈ), фонд 4, Савет за пољопривреду и шумарство, 271–1584, *Žitorodni rejon*. Овај проценат је могао бити различит у различитим деловима земље, али је илустративан за појаву непостојања окућнице у једном броју задружних домаћинства.

Основним законом и Угледним правилима решено је питање величине окућнице и броја стоке на окућници, али је остало нерешено питање укључивања окућнице у привредни систем и односи окућнице према држави, затим планирање производње на окућници, обавеза задругара са окућнице. Ова питања требало је да решавају месни народни одбори.²⁷

Величина окућнице

Један од највећих проблема са окућницом чланова СРЗ било је одређивање њене величине. Под величином се не подразумева само земљишна површина већ и број стоке, као и врста и количина инвентара. У томе је било потребно одредити одговарајућу сразмеру између револуционарних циљева комуниста, индивидуалистичких тежњи сељаштва и потребе да се, на крају крајева, не угрози пољопривредна производња, већ да се, напротив, унапреди.

Законски прописи о задругама дефинисали су оквирно величину окућнице. Према Основном закону из 1946. године „чланови сељачких радних задруга уносе у задругу и своју земљу, према одредбама правила, изузев окућнице од најмање једне четвртине хектара до највише једног хектара, куће за становање и привредних зграда које су им потребне за лично газдинство. Они уносе у задругу стоку и инвентар према одлуци скупштине.“²⁸ У Основном закону из 1949. године одредба о окућници је нешто прецизнија, прописујући да окућницу сачињава „пољопривредно земљиште чија површина не може бити већа од 1 хектара земље а у задругама у планинским крајевима који се претежно баве сточарством још и до једног хектара пашњака; кућа за становање; привредне зграде потребне за лично газдинство задругара; двориште и површина под кућом за становање и под привредним зградама“. На окућници је домаћинство могло имати „једну краву са подмлатком, а домаћинства с нарочито великим бројем чланова, по одобрењу скупштине задругара, и две краве; једну крмачу за приплод с подмлатком и онолико товљеника колико је потребно за прехрану породице; до пет оваца или коза; до десет кошница; неограничен број живине и кунића; сточну храну потребну за исхрану стоке задржане за окућници и ручни пољо-

27 АЈ, фонд 182, Комитет за законодавство и изградњу народне власти владе ФНРЈ, 154-173, *Seljačke radne zadruge*.

28 Основни закон о задругама, *Службени лист ФНРЈ* 59/46.

привредни алат потребан за лично газдинство. У задругама у планинским крајевима које се баве претежно сточарством чланови задруге могу задржати на окућници већи број стоке према прописима правила задруге пет оваца, једну свињу за расплод и још онолико товних животиња колико је потребно за исхрану домаћинства, као и неограничен број живине“.²⁹

Упадљиво је да доцнији закон, из 1949. године, који је био прецизнији од претходног, није одредио доњу границу величине окућнице, док је закон из 1946. то чинио идентично совјетском моделу. Није могуће поуздано рећи зашто је законодавац 1949. избегао да одреди минималну површину земље намењене окућници. Може се претпоставити да је то била револуционарна тенденција која је омогућавала одређивање веома малих окућница.

На Другом пленуму ЦК КПЈ јануара 1949. године Кардељ се, додуше, изјаснио против крутог одређивања прописа о окућници, нарочито код нижих типова СРЗ (код којих земља није постајала власништво задруге, већ је остајала приватно власништво), при чему је ради привлачења средњег сељаштва предлагао већу флексибилност.³⁰ Оно што се називало „правилан однос према окућници“ било је важно постићи због тога што, како се тврдило, инокосни сељаци, приликом одлучивања о евентуалном учлањењу у СРЗ, гледају и на то како се задруга односи према окућници, да ли пружа подршку у њеном обрађивању и унапређењу, оцењујући према томе и привлачност ступања у задругу.³¹

У пракси се у погледу окућнице одступало од прописа, било у правцу „секташког“ смањења и остављања за окућницу земље лошијег квалитета, било у правцу „опортунистичког“ одређивања превеликих окућница. Остављање земље бољег квалитета за окућницу било је, пак, у складу са њеном наменом (гајење поврћа, на пример). Премала окућница онемогућавала је задругарима да подмирују своје додатне потребе, док је превелика окућница подразумевала стал-

29 Основни закон о задругама, *Службени лист ФНРЈ* 49/49. - Угледна правила за сељачке радне задруге углавном су понављала ова законска решења.

30 Дискусија Едварда Кардеља на Другом пленуму ЦК КПЈ 28. јануара 1949, *Drugi plenum Centralnog komiteta Komunističke partije Jugoslavije*, Beograd, 28–30. јануара 1949, *Sednice Centralnog komiteta KPJ 1948–1952*, prir. Branko Petranović, Ranko Končar, Radovan Radonjić, (Beograd: Izdavački centar Komunist, 1995), 89–90.

31 „Развијати агитационо-политички рад на omasовљењу нових радних задруга“, *Задруга*, бр. 88, 26. 10. 1950, 1.

ну опасност „да се на њој развијају индивидуалистичке тенденције и јачање личног газдинства на штету задружног“.³² О овом питању изјашњавао се, сасвим начелно, и Тито: „Треба исправити питање окућница, при чему је било грешака у оба правца: и премала и превелика окућница. То треба исправити.“³³ То је, међутим, била општа оцена, без конкретног решења. Постојало је начелно правило да што су околности за производњу повољније и земља плоднија, то је и окућница требало да буде мања.³⁴

Иако је одступања од замишљеног оптималног обима окућнице било у оба правца, чини се да је испрва ипак било више секташења, па је окућница рестриктивно одређивана. Тенденција ка одређивању премалених окућница била је присутна углавном у задругама које су сачињавали сиромашни сељаци. Претеривање у том погледу ишло је дотле да у појединим задругама нису ни одређиване окућнице, некада и под изговором да сами задругари не желе окућницу,³⁵ али је та пракса убрзо напуштена, па су задругари ипак на крају формирали и окућнице у оним задругама у којима је то испрва изостало.³⁶

„Неправилан став“ према окућници се коначно променио, па је маја 1950. Јован Веселинов истакао да је, у контексту опште стабилизације процеса колективизовања пољопривреде, питање окућнице „принципијелно решено тако да се окућница може повећавати“.³⁷ Са попуштањем притиска од почетка 50-их појавила се тенденција да се окућнице одређују у што већем обиму, па је чак вршена ревизија већ додељених окућница у правцу њиховог повећања. То се сматрало оправданим у пасивним, али не и у житородним крајевима.³⁸ Број чланова задружног домаћинства такође је био релевантан приликом одређивања окућнице. Пошто се тај број могао повећавати, то је зна-

32 В. Поповић, „За правилан однос задружног газдинства и личног газдинства задругара“, *Социјалистичка пољопривреда* 10/1951, 22.

33 Говор у Кнежици под Козаром, поводом десетогодишњице устанка.

34 Мома Марковић, „Рад и задаци партиских организација у сељачким радним задругама“, *Партијска изградња* 1/1950, 22; Михаило Вучковић, „О неким новим елементима одумирања државе код нас“, *Социјалистичка пољопривреда* 6/1951, 3-4; Поповић, „За правилан однос“, 23; Димитријевић, „Проблем заосталости наше пољопривреде“, *Социјалистичка пољопривреда* 4/1953, 22.

35 Марковић, „Рад и задаци партиских организација“, 22.

36 Поповић, „За правилан однос“, 24.

37 *Zapisnik sa konferencije Privrednog saveta Vlade FNRJ sa predsednicima privrednih saveta narodnih republika, održane 11. i 12. maja 1950. godine, Privredna politika Vlade FNRJ: zapisnici Privrednog saveta Vlade FNRJ: 1944-1953*, књ. 1-4, прир. Мiodrag Зећевић, Bogdan Lekić, (Београд: Архив Југославије, 1995), III/284.

38 „Још једном о питању окућнице“, *Задруга*, бр. 178, 17. 7. 1952, 1.

чило да ће неминовно долазити до „смањивања прихода са окућнице“. Због тога је став правне доктрине био да „услијед повећања броја чланова, може сразмјерно да се повећа и окућница“.³⁹

Рестриктивни прописи о броју стокe на окућници промењени су Уредбом владе о унапређењу задружног сточарства. Сељацима је омогућено да, испунивши обавезе према задрузи, на окућници држе онолико стокe колико су могли одржавати.⁴⁰ Тако су ликвидиране „многе секташке грешке у погледу окућнице, које нису ретка појава на терену“.⁴¹ Уредбом је заправо легализовано постојеће стање да су задругари на окућници држали стокe више него што је било дозвољено важећим прописима.

На Трећем пленуму Главног задружног савеза ФНРЈ 1952. године председник Савеза Мома Марковић ипак је отворено критиковао „секташко решавање проблема окућнице“. Творци система су „превише тврдо поставили величину окућнице, фиксирајући у детаље шта све може задругар да има на окућници“ при чему су органи на терену „у пракси, каткада, још даље од тога ишли“.⁴² Кидрич је такође упозоравао да тенденцију умањивања и недодељивања окућнице, која се појављује „нарочито код руководиоца на терену (...) треба ликвидирати јер је она опасна по учвршћење самих задруга и по даљу колективизацију пољопривреде“.⁴³ У супротности са прописима било је и одређивање шта ће се гајити на окућници, што су чиниле поједине задруге.⁴⁴

Према подацима из 1951. године, која је представљала врхунац колективизације, када је било нешто преко 404.000 окућница (односно 17% свих пољопривредних газдинстава), на њих је одлазило 1,9% укупне пољопривредне површине, односно 264.157 хектара. То би значило да је просечна површина окућнице у Југославији била око 0,65 хектара. Од поменутих 264.157 хектара – 221.836 (од-

39 Vojislav Spaić, *Problemi iz građanskog prava*, (Sarajevo: Veselin Masleša, 1953), 81.

40 Уредба о унапређењу задружног сточарства, *Службени лист ФНРЈ* 27/50.

41 Говор министра Мијалка Тодоровића на Другој редовној скупштини Главног савеза земљорадничких задруга ФНРЈ, *Војвођански пољопривредник* 11/1950, 3.

42 Мома Марковић, „О неким актуелним питањима земљорадничког задругарства“, *Задружни гласник* 19/1952, 12.

43 Марковић, „Рад и задаци партиских организација“, 22.

44 *Исто*.

носно око 84%) припадало је ораницама и вртовима, односно најквалитетнијој и за обраду најпогоднијој земљи.⁴⁵

Када се погледају статистички подаци о држању стоке, добија се пажње вредан однос: 1951. на окућницама задругара било је 416.596 грла говеда (8,7%), а на задружним имањима 327.034 (6,8%), док су приватни сељаци држали 3.987.987 грла (83%). То значи, када се подаци упросече, да је 1951. на свакој окућници било 1,03, а у приватном газдинству 1,67 грла говеда по газдинству. Када је реч о коњима, њих је на задружним економијама било 172.507 (16,5%), на окућницама задругара 19.003 (1,8%), а код приватника 852.319 (81,7%), односно било је 4,7 коња на 100 окућница, а чак 35 на сваких 100 инокосних газдинстава.⁴⁶ Овде је потребно уочити релативно малу разлика између броја говеда на окућницама задругара и на газдинствима инокосних сељака, нарочито ако се има у виду да су у задруге углавном ступали мање имућни сељаци.

Такође је значајан податак о односу површина под ораницама које су биле у оквиру задружног газдинства и под окућницама, будући да је реч о најквалитетнијој земљи. Подаци који се односе на житородни рејон, који је обухватао Војводину, затим београдску, осигечку, бјеловарску и тузланску област,⁴⁷ показују да је на том простору 1950. било укупно 848.256 хектара под ораницама сељачких радних задруга и 140.000 хектара ораница под окућницама. То би значило да је од потенцијалне укупне површине ораница у оквиру СРЗ на окућнице задругара одлазило око 14%, што никако није мали удео. Посматрано у целини, у овом рејону је на сељачке радне задруге (без окућница) одлазило 24,3% ораница, на окућнице – 4%, на државни сектор – 6,5% и на приватни сектор 69,2%.⁴⁸

Када је реч о организацији окућнице у смислу њеног просторног опредељења, постајали су различити модалитети: да се додељује земљиште које је заиста у близини самог домаћинства или да се, пак, одреди нешто удаљенија парцела, обично погодна за повртарство. Специфичан је случај једне задруге у Новом Врбасу која је одредила

45 Милун Ивановић, „Пољопривреда у друштвеном плану 1952. год.“, *Социјалистичка пољопривреда* 3/1953, 1–31.

46 *Исто*, 18.

47 Овде није реч о административним целинама, већ о привредно-економској рејонизацији.

48 АЈ, фонд 4, Савет за пољопривреду и шумарство, 271–1584, *Žitorodni rejon*.

целовит комплекс земљишта за окућнице, па је тај комплекс испарцелисан на претходно утврђене површине.⁴⁹

Коришћење окућнице

Главнину прихода чланови СРЗ требало је да остваре радом на задружном имању. Пошто је за веће радове на обради окућнице помоћ требало да обезбеди сама задруга, на њој је било забрањено држање радне стоке. Задругари су упућивани да на окућници не гаје ни производе које им мора обезбедити задруга, пре свега житарице, већ да се посвете гајењу поврћа, воћа и сточне хране.⁵⁰ Закон је предвиђао да „задруга помаже својим члановима у унапређењу њихових личних газдинстава дајући на употребу средства за обраду земље уз накнаду коју одреди скупштина задруге“.⁵¹ Од задружног руководства се очекивало да се стара и о производњи на окућници, да благовремено планира употребу запрега за њену обраду, да омогући примену агротехничких мера на личном газдинству задругара и да се окућница уклопи у производни план задруге.⁵² Питање исправног односа према окућници подстицало је поједине ауторе да чак исцртавају шеме њене правилне искоришћености.⁵³

Суштина коју су желели да подвуку представници власти била је да мора постојати „правилан однос“ између задружног имања и окућнице, односно да је недопустиво да се „лично газдинство развија на рачун задружног“.⁵⁴ На ово је скретана пажња пошто је „због пропуста у примени правила и због недостатка васпитног рада у сузбијању индивидуалистичких тежњи окућница толико интензивирана и лично власништво тако ојачало да је постало кочница развоја задружног газдинства“.⁵⁵ Приметна је била тенденција да се рад на окућници одвија на штету ангажовања на заједничком задружном имању. Та појава је толико узела маха да је у Србији, примера ради, од

49 АЈ, 4–36–315, (Извештај о СРЗ у Војводини).

50 М. Ч., „Питање окућнице у сељачкој радној задрузи“, *Задруга*, бр. 9, 7. 4. 1949, 3.

51 Основни закон о задругама, *Службени лист ФНРЈ* 49/49.

52 Блажа Марковић, Војин Поповић, *Сељачке радне задруге*, (Београд; Задружна књига, 1948), 42–43.

53 В. Поповић, „Однос задружног и личног газдинства у сељачкој радној задрузи“, *Народно задругарство* 1/1948, 36.

54 М. Ч., „Питање окућнице у сељачкој радној задрузи“, 3; „О новим угледним правилима за сељачке радне задруге“, *Задруга*, бр. 9, 21. 4. 1949, 1.

55 В. Поповић, „Организационо учвршћење сељачких радних задруга – темељ њиховог успешног развитака“, *Задруга*, бр. 15, 26. 5. 1949, 2.

199,5 радних дана (колико су у просеку радили задругари), на окућницу, која је обухватала знатно мању површину у односу на задружну земљу, одлазило 95,5 радних дана, односно готово половина радног времена.⁵⁶ Југословенски просек био је 1949. године 104, а 1950. – 130 радних дана.⁵⁷

Један од проблема представљало је и коришћење окућнице за гајење усева за које она заправо није била предвиђена, пре свега житарица. У Србији је између једне трећине и једне половине површина под окућницом било коришћено за гајење кукуруза, уместо култура неопходних у свакодневной исхрани, уз ангажовање помоћне радне снаге (деце и старијих чланова домаћинства).⁵⁸ Била је то појава „бежања на окућницу“.⁵⁹ Задругари то нису чинили само да би се како-тако упослили већ да би са окућнице избијали земљишну ренту, у чему су и успевали.⁶⁰ Последица је било то да су са окућнице задругари добијали веће приходе него са задружног имања.⁶¹ Та појава представљала је „опасност за даље економско јачање и организационо сређивање сељачких радних задруга и истицање њихове предности над инокосним начином обраде“.⁶² Према подацима из 1949. године, окућница је у дохотку задруга учествовала са 42,54% у централној Србији, 33,57% у Војводини и 41,95% на Косову.⁶³

Иако је било одређено колико је стоке могуће држати на окућници, сељаци, који су ступали у задруге, нерадо су „вишак“ давали у задругу. То је био раширен проблем и руководећи људи југословенске привреде настојали су да нађу начин како да се са окућница сточни фонд у већој мери пренесе на задружно имање.⁶⁴ Један од главних разлога за такво поступање сељаштва био је и тај што стока није од

56 Д. Томић, „Проблеми радне снаге у сељачким радним задругама Србије“, *Социјалистичка пољопривреда* 3/1951, 41.

57 Lovrenović, *Poljoprivredni razvitak FNRJ*, 67.

58 Исто, 52.

59 Љ. Вељковић, „О узроцима и борби против колебања у сељачким радним задругама“, *Социјалистичка пољопривреда* 11/1951, 7.

60 Ј. Бошњак, „Земљишна рента и даљи развој производних снага у пољопривреди“, *Социјалистичка пољопривреда* 9/1952, 9.

61 С. Лазаров, „За правилан став према окућници“, *Социјалистичка пољопривреда* 9/1951, 43.

62 Исто, 44.

63 Гудач Додић, *Аграрна политика ФНРЈ*, 153–154.

64 Zapisnik sa konferencije u Privrednom savetu po pitanju radnih zadruga održane 16. 2. 1949. godine, *Privredna politika vlade FNRJ*, I/568; Zapisnik sa sastanka Privrednog saveta Vlade FNRJ po pitanjima poljoprivrede, održanog 9. jula 1949. godine, *Privredna politika Vlade FNRJ*, II/266.

сељака откупљивана, већ је једноставно уношена у задругу. Пошто би стоку задржали на окућници, која је била премала чак и за сразмерно мали сточни фонд, животиње су власници радије продавали или их користили за исхрану, драстично смањујући на тај начин укупни сточни фонд.⁶⁵ Апеловало се и на савест задругара: када је обавезни откуп масти у Босни и Херцеговини био испод очекиваног нивоа 1950. године, „с обзиром да у сељачким радним задругама на окућницама има доста свиња“, Привредни савет је закључио да задругарима треба објаснити тешку ситуацију у погледу масноћа тако да они сами, на добровољној основи, дају извесне количине масти.⁶⁶

Према подацима које је износио Ђуро Поткоњак, „шпекулантска линија“ се осећала у многим радним задругама, као на пример у задрузи у котару Бели Манастир. Кад би се окућнице у тамошњим радним задругама, како пише, „свеле на законску основу“, задружни земљишни фонд био би ојачан за 5.800 хектара земље. У котару Глина у 22 радне задруге на окућницама су држане 1.323 краве, а у задружном сточном фонду само 287 крава. У 126 радних задруга области Бјеловар на окућницама задругара било је 3.793 краве, а у задружном сточном фонду – 1.578. Исте те задруге на окућницама су држале око 9.000 свиња, а у задружном фонду само 3.000.⁶⁷

Ако би се искључили мање очигледни мотиви (ситносопственничке тенденције, индивидуализам, отпор државној привредној политици и сл.) као главни проблем који би, и без наведених мотива, сељаке задругаре упућивао да се више посвећују окућници, била је лоша организација рада у СРЗ, због чега је највећи део радне снаге ангажован на личном газдинству. Међу организационе проблеме спадао је и пласман производа са окућнице. Иако је Савет за пољопривреду одобрио пласман производа са окућнице преко задружних продавница, задругари за то нису били заинтересовани пошто су ове продавнице вршиле месечне исплате сељацима. Они, међутим, како је истицано на једном састанку Привредног савета, „неће да чекају наплату за своје производе до краја месеца, већ хоће новац одмах“.

65 Zapisnik sa konferencije Privrednog saveta Vlade FNRJ sa predsednicima privrednih saveta narodnih republika, održane 11. i 12. maja 1950. godine, *Privredna politika Vlade FNRJ*, III/284.

66 Zapisnik sa konferencije Privrednog saveta Vlade FNRJ sa predsednicima privrednih saveta NR, održane 31. jula i 1. avgusta 1950. godine, *Privredna politika Vlade FNRJ*, III/545.

67 Đuro Potkonjak, „O klasnoj borbi na selu“, *Socijalistički preobražaj našega sela*, ur. Joža Horvat, Petar Šegedin, (Zagreb: Matica hrvatska, 1950), 340.

Због тога је Савет за пољопривреду издао упутство „да сељачке радне задруге направе обртна средства од новца и бонова којим располажу и да одмах исплаћују задругарима чим они своје производе донесу да се продају у задружним продавницама“.⁶⁸

Поједини случајеви несразмере између прихода оствариваног на окућници и по основу рада у задрузи били су драстични. У једној задрузи у Бучину (Прилепски срез) домаћинство је са задружног имања зарадило само 27.722, а са окућнице 310.598 динара. Део објашњења овакве разлике лежао је у чињеници да су задругари продавали производе са задружног имања по ценама обавезног државног откупа, које су биле знатно ниже, а производе са окућнице на слободној пијаци. Такође се дешавало да задругари од задруге откупе производе преко потреба домаћинства по ниским ценама, а да их потом продају као производе са окућнице по високим пијачним ценама. Користећи основна и обртна средства задруге на својим окућницама задругари су имали могућност да знатно појефтине своју производњу и на тржишту остваре још већу зараду за своје производе. Окућнице задругара обрађиване су квалитетније задружним машинама, а није био редак случај да задругари којима је, услед недовршености капиталне изградње на задружним имањима, поверено да у својим стајама чувају задружну стоку користе стајско ђубриво од поверене стокe на свом имању. „Ако ми то ђубре прорачунамо“, каже се у једној анализи, „видећемо да окућница бесплатно, на рачун задруге, повећава приносе, и остварује веће новчане приходе“.⁶⁹

Појединци који су се аналитички бавили овим питањем упозоравали су на „психологију“ сељака, „дојучерашњег ситног власника, која се наталожила на дугогодишњем искуству тешког рада и печалења док није створио своје мало газдинство“. Та „психологија“ сељака долазила је до изражаја у случају окућнице тако што су сељаци, било фиктивним деобама домаћинства (тако да сваки део добије окућницу) било неуношењем мираза у задругу, или неким другим начинима, настојали да обезбеде да имање у личном поседу буде што веће.⁷⁰

68 Zapisnik sa sastanka kod predsednika Privrednog saveta Vlade FNRJ po pitanju poljoprivrede, održanog 4. maja 1951. godine, *Privredna politika Vlade FNRJ*, IV/134.

69 Лазаров, „За правилан став према окућници“, 46. Видети и: Владан А. Виријевић, „Сељачка радна задруга 'Копаоник', Рвати – пример колективизације на југословенском селу након Другог светског рата“, *Зборник радова Филозофског факултета у Приштини* 4/2016, 172.

70 Поповић, „За правилан однос“, 23.

Поред тенденције ка обезбеђивању што веће окућнице и њене интензивније обраде, као начини опструкције задружног рада јављали су се и прикривање алата или држање на окућници већег броја стоке од предвиђеног, при чему је та стока храњена производима са задружног имања. Према мишљењу стручњака, које може деловати и цинично, таквим поступцима сељаци су „секли грану на којој седе“, враћајући се „ситном инокосном газдинству, које су били напустили јер их оно није могло спасити немаштине“. Наводно то су најбоље показивали „примери оних задругара, које је ниска свест навела на излазак из задруге“ и који су се „вртели беспомоћно годину-две на свом приватном газдинству, па су поново затражили улазак у задругу“.⁷¹ Тешко је рећи колико је било оваквих случајева, али по масовности напуштања задруга после 1951, мало је вероватно да их је било пуно.

Окућница је чинила противречном природу СРЗ, у којој су сапостојали социјалистички и несоцијалистички елементи. При томе, према неким схватањима, није само сопственичка „психологија“ сељака-окућничара била препрека: важност индивидуалног газдинства за задругара је била наглашена нарочито „онда када не постоји нека значајнија разлика у техници производње која се примењује на задружном газдинству и на окућници задругара“. Окућница ће моћи да изгуби економски значај за задругара так „када се он увери да је рад на задружном газдинству постао много продуктивнији од његовог индивидуалног рада на окућници“. Да би то било могуће, требало је обезбедити високу технологију производње „помоћу које ће, уз добру организацију коришћења радне снаге и примену модерних научних метода обраде земље, моћи да постиже такве резултате који ће бити недостижни за приватна индивидуална газдинства. Тада ће и сваки задругар настојати да највећи део свог радног времена утроши на задружном газдинству пошто ће бити очигледно да тиме себи обезбеђује већи доходак. Тада ће и рад на окућници умногоме изгубити свој смисао“.⁷²

Иако је окућница била у режиму индивидуалне својине, чињеница да је неко члан задруге подразумевала је извесне привилегије које су се односиле и на окућницу, па је задругар и као индивидуални произвођач био у повољнијем положају од инокосног сељака. Са окућнице испрва уопште није био убиран порез па је на седници Привред-

71 Исто.

72 Radivoj Uvalić, „O odnosima proizvodnje“, *Politička ekonomija socijalizma*, ur. Ljubinka Krešić, (Beograd: Izdavačko preduzeće Rad, 1966), 161–162.

ног савета фебруара 1949. године истицано да „на окућници треба да постоји порез, само с врло ниском стопом“.⁷³ Међутим, када су проучени подаци о издацима и приходима упоредивих задружних и инокосних домаћинства, показало се да је инокосни сељак више приходавао од задругара.⁷⁴ У свом живописном стилу Кидрич се жалио: „Тачно је да смо ослободили задруге пореза, али бирократски ђаво пробио је другу рупу и преко окућнице порез натерао на све друго и тако испада да је порез код задругара већи него код приватника“.⁷⁵

Када је реч о производном учинку окућнице, у Југославији се поновила ситуација из СССР-а: она је учествовала у укупном обиму производње несразмерно својој површини. На ово је свакако утицала чињеница високог учешћа повртарства у производњи на окућници, као и прилично развијен сточни фонд који су на личном газдинству држали задругари. У укупној површини задружне земље окућнице су 1951. учествовале са око 12%, а у обиму производње са више од 40%.⁷⁶ Томе је доприносила и већа заинтересованост сељака за интензивирање окућнице. Отуда ни не треба да изненађује што су приноси на окућници бележили рекордне износе. Поуздане податке имамо за 1953, дакле за годину напуштања колективизације. Када је реч о две најважније житарице, пшеници и кукурузу, просечни принос ја на окућницама био 15,1 односно 21,2 тоне по хектару, на задружним имањима – 14,8 односно 19,2 тоне, а на приватном сектору – 12,9 односно 15,3 тоне.⁷⁷

Према мишљењу Димитрија Бајалице, једног од водећих кадрова у области задругарства, из „борбе новог и старог“, односно инокосног сељака и задругара, унутар те нове категорије (задругара) створила се једна поткатегирија сељака: „родио се мелез“ – „окућничар“. Ова категорија настала је због тога што сељак, заправо, није ни ступио у задругу како би изграђивао ново социјалистичко газдинство; што у задрузи производња није успешна колико је била на при-

73 Zapisnik sa konferencije u Privrednom savetu Vlade FNRJ po pitanju radnih zadruga, održane 16. 2. 1949. godine, *Privredna politika Vlade FNRJ*, I/569.

74 Исто.

75 Boris Kidrič, „Razvoj seljačkih radnih zadruga i zadaci partijskih organizacija“, *Sabrana dela*, (Beograd: Izdavački centar Komunist, 1985), VII/341.

76 Ивановић, „Пољопривреда у друштвеном плану 1952. год.“, 12.

77 Савезни статистички уред, *Статистички билтен*, 6: Пољопривреда, (Београд, 1951); Савезни статистички уред, *Статистички билтен*, 11, (Београд, 1952); Savezni zavod za statistiku, *Popis stoke, živine i košnica, 1952. i 1953.*, (Beograd, 1955), 11.

ватном поседу; што је требало да се подреди туђој вољи, при чему га „нико ни за шта није питао“; што је постојала неадекватна расподела рада и дохотка, уз несигурност прихода; што је са укидањем административних мера (постепено попуштање обавезног откупа – С. М.) „пукла перспектива пред приватником“ који „слободније дише, лако извршава обавезе, остаје му производа за уновчавање по високим ценама и далеко брже долази до новца“.⁷⁸

Према Бајалици, проблем је био, макар делом, у самом сељаштву, чија је свест несклона дисциплини какву захтева рад на задружном имању. Задругари радије „врше ситне оправке по дворишту, ситни рад у башти, довозе дрва, одлазе у млин, на пијацу“. Лични интереси задругару „пречи су од свега осталог“, „не види даље него што досеже ограда његове окућнице“ због чега је „у стању да гледа задружно, оно што је ‘наше’ да пропада, само да би сачувао онај сасвим неважан дјелић онога што је сасвим сигурно његово“. Из свих наведених разлога задругар „држи оно што му је у руци и чему је он господар и што му нико неће дијелити. Ако је још уз то у њему остало оне погане, себичне душе и језуитске мисли ‘што горе то боље’ – онда ће задружно да пропада пред његовим очима, чак и кад нема никаква посла на окућници“.⁷⁹

*Неправилан однос према окућници:
другарска самокритика*

Борис Кидрич је образлагао да је „окућница апсолутни закон ниског степена развитка пољопривреде“, али и да „треба настојати да сељак што мање времена на окућници изгуби... Када би успели да продуцирамо мале машине са моторима за обрађивање окућнице (...) онда би сељаку остало више времена за заједнички рад. Да би се сељак у пуној мери мобилисао за рад у задрузи треба му омогућити да има добру окућницу. Ако се сељаку не осигура добра окућница и то да може да је обрађује са мало радне снаге, задруге ће нам се почети распадати“.⁸⁰ У истом смислу упозоравао је партијске организације и Лазар Колишевски, истичући да „питање окућнице треба схватити не само као економско већ и као политичко питање, питање јачања

78 Д. Бајалица, „За правилан став према окућници“, *Социјалистичка пољопривреда* 11/1951, 38.

79 Исто, 40.

80 Zapisnik sa konferencije Privrednog saveta Vlade FNRJ po pitanju poljoprivrede, održane 23. XI 1949. godine, *Privredna politika Vlade FNRJ*, II/672–673.

радних задруга“, због чега је позивао партијске организације „да ово схвате као предуслов за отклањање свих трзавица у задругама“.⁸¹

Проблематичан однос „руководећих кадрова“ према окућници испојио се доста рано, што се може прочитати у извештајима из појединих народних република из ране фазе формирања СРЗ. Лазар Колишевски је истицао да су, „чак и онамо где је окућница правилно одређена“, постојале „злоупотребе са производима са окућнице“. Кривицу за то су сносиле задружне управе, које би заправо морале „пружити помоћ члановима задруга у инвентару и запрежној стоци за обраду окућнице“. Ипак, управе задруга не само да нису водиле рачуна о томе „већ су задругарима одређивали чак и план за производњу на окућници“,⁸² иако је Закон изричито изузео окућницу из плана задруге.⁸³ О екстремним размерама злоупотреба које су вршили поједини задружни руководиоци, сведоче примери појединих председника задруга који су задругаре ангажовали да бесплатно раде на њиховим окућницама.⁸⁴ Тако се није остварило очекивање Сретена Вукосављевића о складном односу између задружног и личног газдинства, иако је, према његовом виђењу, законска одредба о помоћи задруге обради окућнице управо требало да служи као „опомена да не буде застрањивања“.⁸⁵

У једном извештају из Македоније наводи се да у СРЗ „организација рада и производње није била правилна“, помиње се тенденција стварања комуне („да свако ради поштено, наднице се не морају писати а код поделе прихода поступиће се братски“), а окућница домаћинствима није остављана „да не би иста губила време и радну снагу на тој – приватној – земљи“.⁸⁶ У другом извештају, из маја 1949.

81 Lazar Koliševski, *Problemi razvoja poljoprivrede i sela: Izabrani govori i članci*, (Beograd: Zadružna knjiga, 1967), 35.

82 Исто.

83 Члан 16 Основног закона из 1949. године, истина, остаје понешто двосмислен: „Привредни план земљорадничке задруге обухвата како привредне делатности задруге, тако и привредне делатности које задругари врше за задругу на својим личним газдинствима, осим на окућници“. Основни закон о земљорадничким задругама, *Службени лист ФНРЈ* 49/49.

84 Izet Šabotić, „Kolektivizacija sela u srezu Gračanica u periodu 1945.-1953. godine“, *Gračanički glasnik – Časopis za kulturnu historiju* 31/2011, 66.

85 Дискусија Сретена Вукосављевића приликом претреса Предлога основног закона о земљорадничким задругама, Друга седница Већа народа, 26. мај 1949, *Sedmo redovno zasedanje Saveznog veća i Veća naroda, 25-28. maja 1949. godine, Stenografske beleške*, (Beograd: Prezidijum Narodne skupštine FNRJ, s. a.), 35.

86 АЈ, 4-36-315, Реферат отсека за пољопривредне задруге Министарства пољопривреде и шумарства Народне Републике Македоније, за стање трудових

године, истиче се да је окућница „најболније питање“, које „не само да није решено, него није ни правилно схваћено“.⁸⁷ Лазар Колишевски је у том смислу такође истицао да су најгрубље грешке у радном задругарству чињене у вези са окућницом. У том домену „највише има левог скретања“, а та су се „скретања“ нарочито огледала „у томе што се у неким задругама не оставља окућница и то секташење правда ‘високом свешћу задругара’ који се ‘одричу’ окућнице у корист повећања задружне имовине“.⁸⁸

Слично је било и у Хрватској, па се у једном извештају, уз нагласак да је питање окућнице „једно од најосетљивијих“, наводе примери да су се у неким задругама „наши другови“ сматрали „великим револуционарима“ одричући се окућнице и утичући „на друге да се одрекну“. Неки су подлегали „утјецају“, неко „првом одушевљењу“, али се касније испостављало „да им то није згодно“. Супротан је био пример да су окућнице остављане превелике, у обиму да задругари „могу само од њих живјети“. Као проблем је навођена и пракса да се величина окућнице одређује према броју чланова домаћинства. Овај принцип, иако на први поглед логичан, стварао је низ проблема (промена броја чланова домаћинства, различит узраст и слично). Није се водило рачуна да „средства за живот требају задругарима излазити из задруге“ и да је окућница „само узгредно господарство“. Коначно, као грешка је навођена пракса да се беземљашима који ступају у задруге не додељује окућница.⁸⁹

У извештају из Словеније за 1946. годину само се наводи да су окућнице појединим породицама „неправилно додељене“ и да сада „изазивају завист код неких задругара“, што очито указује на то да су поменуте „неправилности“ ишле у правцу повлашћивања, а не секташења.⁹⁰ Слично је било и у појединим задругама у Војводини. Тако је, примера ради, у једној задрузи окућница додељена у површини од 1,5 до 2 хектара па је код самих задругара постојала „бојазан да неће моћи да обраде овако велику окућницу“.⁹¹ Подносећи извештај на седници Комисије за село ЦК КПЈ учесник из Црне Горе је тврдио да „где год су се чланови Партије грабили за већу окућницу,

земљоделских кооперација (сељачких радних задруга) у Македонији.

87 АЈ, фонд 507, Савез комуниста Југославије, Комисија за село, XV 1/1, Извештај од обиколката на Кратовска околија за стањето на Р33.

88 Koliševski, *Problemi razvoja poljoprivrede i sela*, 35.

89 АЈ, 4–36–315, Seljačke radne zadruge u Hrvatskoj.

90 АЈ, 4–36–315, Извештај о сељачким радним задругама.

91 АЈ, 4–36–315, (Извештај о СРЗ у Војводини).

ту су направљени највећи пропусти⁹². На ове појаве је указивао јануара 1949, на Другом пленуму ЦК КПЈ, Јанез Хрибар износио као проблем чињеницу да „има чланова задруга који уопште немају окућнице, а има их с окућницом од два до три хектара“. Због ангажмана на окућници „понегде кромпир није био извађен до зиме“, а „слично је било и с питањем сетве и жетве“⁹³.

О проблемима у погледу одређивања и коришћења окућнице истом приликом врло опоре речи имао је Јован Веселинов, истичући да окућницу „треба да добије задругар као такав, с чим он треба да рачуна, шта треба да га привеже за задругу“. Као основне проблеме у СРЗ навео је питање награђивања за рад на задружном имању и питање окућнице. „Ми не бисмо смели у те две ствари да дирамо, кад нам је потребно да покријемо неку другу потребу“, тврдио је Веселинов, истовремено указујући на примере да се чини управо супротно. Опширно излагање о проблемима са окућницом завршио је речима о обавези државе према колективизованом сељаку: „Ми не смемо тако кршити принципе. Окућница мора да буде његова, а за принос у задрузи има да му се да према уложеном раду. То су два унутрашња елемента којих се морамо држати, то су принципи на којима почива једно такво социјалистичко газдинство као што је задруга. А ми то стално кршимо и стално се мешамо, па нити је јасно нама шта сељак има, нити је јасно њему.“⁹⁴

Стање се, међутим, није много мењало на боље. Димитрије Бајалица је две године касније писао да је „од самог оснивања“ радних задруга проблем представљало „неправилно решење питања окућнице“⁹⁵. Бајалица је истицао да би „на прсте једне руке могао набројати задруге у којима нема сукоба око окућнице“⁹⁶. Осим већ помињане критике сељачког немара за развој задруга, он је критиковао и шематски приступ самих власти питању СРЗ, па тако и окућнице. Он је тврдио да је систем окућнице, како је постављен у Углед-

92 AJ, 507, XV 1/11, 29, Stenografski zapisnik sa savetovanja predsednika komisija za selo pri CK NR održanog 29. VII. 1949 godine u Beogradu u CK KPJ.

93 Дискусија Јанеза Хрибара, Други пленум Centralnog komiteta Komunističke partije Jugoslavije, Beograd, 28–30. januara 1949, *Sednice Centralnog komiteta KPJ 1948–1952*, prir. Branko Petranović, Ranko Končar, Radovan Radonjić, (Beograd: Izdavački centar Komunist, 1995), 66.

94 Дискусија Јована Веселинова, *исто*, 424–425.

95 „Још једном о питању окућнице“, *Задруга*, бр. 178, 17. 7. 1952, 1.

96 Димитрије Бајалица, „За правилан став према окућници“, *Социјалистичка пољопривреда* 11/1951, 36.

ним правилима, конципиран да одговара житородним крајевима. У том смислу се супротставио принципу да „начин уношења земље одређује тип задруге“. Као пример за штетност таквог приступа навео је неке задруге које укупно имају по 20 хектара земље и то разбацане у „стотину ‘закрпа’ од којих никаква арондација не може сашити плату“. Зато је предлагао да се као „база својине и рада“ узме оно што је у конкретном случају главни производ. У сточарском крају, на пример, неколико хиљада оваца може да чини задружну својину, развијану до капацитета пашњака, око тог стада се удружује рад (мужење, прерада производа и сл.), а „окућница се може потпуно занемарити и нека оре ко је шта орао“, јер у таквим задругама „не треба удруживање земље“.⁹⁷

Када се узму у обзир проблеми са којима су се у одређивању и употреби окућнице суочиле радне задруге, није било неумесно што је Лазар Колишевски, „с обзиром на важност овог питања и грешке које су чињене у овом смислу“, предлагао да се образују „посебне комисије при Министарству за пољопривреду и при обласним и среским народним одборима, које ће проучавати ово питање и отклонити све неправилности којих сада има“.⁹⁸ Ове комисије у Македонији су и формиране па је питање окућница донекле на задовољавајући начин решено.⁹⁹ Није познато да ли су сличне комисије формиране и у другим деловима земље.

О немогућности и самих државних органа да прате питања везана за окућницу, сведочи и један упит Главне геодетске управе (ГГУ) Владе ФНРЈ упућен марта 1952. Савету за пољопривреду и шумарство. У том упиту ГГУ тражи објашњење о начину израчунавања катастарског чистог прихода „за онај део окућнице који се сваке године мења“. Савет је поучио ГГУ да „окућнице морају бити сталне, тј. потпуно одвојене од задружног газдинства и не могу се мењати сваке године“. У допису Савета се признаје да „у процесу организовања и омасовљавања задруга, све док се не среде поједина задружна газдинства, нужно долази до њиховог померања“ али, готово као уте-

97 Исто, 44.

98 Koliševski, „O nekim aktuelnim privrednim pitanjima“, *Problemi razvoja poljoprivrede i sela*, 35.

99 Koliševski, „Mnogobrojni problemi koji su se javili u seljačkim radnim zadrugama treba da se što pre rešavaju“, *Problemi razvoja poljoprivrede i sela*, 53.

ху, Савет наводи да „пракса сталног мењања окућница, ма колико да је честа, ни приближно није карактеристична за укупно стање“.¹⁰⁰

Закључак

Окућница је сматрана неопходношћу у СРЗ као својеврсни сигурносни ослонац, и за оне који су већ били учлањени у задругу и за оне које је требало придобити за колективизацију. Са доктринарног становишта, окућница је била нужност како због сопственичких тежњи сељаштва, његових „заосталих схватања“ и несклоности новинама, тако и због немогућности државе да обезбеди такве услове – техничке и организационе – који би гарантовали високу продуктивност и тиме висок доходак члановима СРЗ.

Дијалектику колективизације као прелазне фазе ка национализацији земљишне својине у Југославији прегнантно је изразио Борис Кидрич, обухвативши својим објашњењем и окућницу: „Када се пољопривреда на бази механизације толико развије да задружно земљиште постане совхоз, тада ће сељак на окућници живети као најамни радник (...) а до тога ће се доћи кроз ликвидацију задружне својине“.¹⁰¹ Дакле, као ни за Маркса и Лењина, тако ни за Кидрича није било сумње да је задружна својина само етапа ка потпуној социјализацији пољопривреде, у којој је окућница „најконзервативнији“ аспект.

Окућница о којој је реч у овом раду била је израз тихог признања несавршености организационих форми сељачких радних задруга. Не само да је она требало да представља уступак сопственичким тежњама сељаштва већ је била нужна сигурносна база сељачког домаћинства за случај неуспеха колективне производње, што није било неразумно антиципирати. Креатори југословенске колективизације, ако и нису могли предвидети све могуће препреке и неуспехе, могли су са сигурношћу знати да ће их на том путу бити.

Нема сумње да за појаве које су биле у супротности са идеалнотипски постављеном улогом окућнице у контексту колективизације одговорност пада и на ситносопственичке пориве сељаштва и на организационе слабости радних задруга, односно на хазардну

100 АЈ, 4-271-1590, Допис Савета за пољопривреду и шумарство Владе ФНРЈ Главној геодетској управи при Влади ФНРЈ од 8. марта 1952. године.

101 Записник са конференције Привредног савета Владе ФНРЈ по питању пољопривреде, одржане 23. XI 1949. године, *Privredna politika Vlade FNRJ*, II/672-673.

природу самог процеса колективизације. Сељачке радне задруге су биле замишљене као сувише компликован систем, круто постављен, али и неотпоран на опструкције противника колективизације и на секташка претеривања њених опсесивних заговорника. У условима у којима се дисциплина ценила више него креативност, а интереси читаве једне класе били стављени на коцку, догматизам је био неминовна појава, подједнако као и осећај угрожености и отпор до нивоа опструкције. „Бежање на окућницу“ било је логична резултанта дејства ових фактора.

У области својинских односа тешко се могу пројектовати до детаља нове форме чије би све могуће манифестације биле познате или предвидљиве. У изразито неповољним околностима (лоше комуникације, низак ниво образовања, масовно незадовољство оних на које су се нове аграрнополитичке мере непосредно односиле, објективна немогућност централизоване контроле, компликованост самог процеса) спровођење потпуно нове економске политике представљало би изазов за свако друштво. Окућница је била, из перспективе сељаштва, једина оаза извесности, а њено интензивирање у производном смислу иманентно егзистенцијални, а тек потом сопственички или неки други порив.

Коначно, иако може изгледати парадоксално, држава је желела да стандард сељаштва држи на nižем нивоу у односу на радништво. Циљ је био „да разлика између сељачког и радничког домаћинства буде већа, како би се могао осигурати прилив радне снаге са села“.¹⁰² Сви облици отпора сељаштва испољавани преко окућнице били су закономерни облик класне борбе. Окућница је била једно сељаштву нерадо остављено оружје у тој борби, које је сељак искористио до крајњих капацитета.

Резиме

У историографији је незнатна пажња била посвећена окућници, као структури насталој у процесу колективизације. Реч је о личном газдинству колективизованих домаћинстава, допунског карактера, намењеном подмирењу потреба које задругари не би обезбедили радом на задружном имању. Порекло окућнице је у совјетском моделу колективизације, али је у Југославији она имала другачији карак-

102 Zapisnik konferencije u Privrednom savetu po pitanju trgovine održane 22. 2. 1949, *Privredna politika Vlade FNRJ*, II/596.

тер. Наиме, у СССР-у је окућница била остављена на употребу задружном домаћинству, а у Југославији је на њој постојало право својине.

Окућница је постојала у сва четири типа сељачких радних задруга у Југославији. Њена величина је испрва, по Основном закону о земљорадничким задругама из 1946. године, била опредељена по угледу на окућницу у СССР-у (од једне четвртине до једног хектара), али је у закону из 1949. доња граница остала недефинисана, док је горња остала иста – један хектар. Осим одређене површине земље, у окућницу је спадао и неопходни инвентар, прописан број крупне стоке и неограничен број живине и других ситних животиња. У сељачким радним задругама је од самог почетка постојала двострука тенденција: одређивање било премалене, било изразито велике окућнице, зависно од тога да ли су у задрузи доминирали „секташки“ или „опортунистички“ елементи.

Окућница је за колективизоване сељаке представљала базу сигурности у неизвесним производним приликама које су владале у задругама. Организација производње је била на веома ниском нивоу, па је окућница била једини извесни извор егзистенцијално важних производа. Сељаци су до крајњих граница интензивирали окућницу, обезбеђујући на њој и тржишне вишкове. Појава „бежања на окућницу“ и већег посвећивања личном него задружном газдинству била је резултат како слабости у организацији рада задруга тако и индивидуалистичких тежњи сељака и његове потребе за сигурношћу.

Југословенско партијско и државно руководство, као и нижи функционери и кадрови у привреди повремено су се бавили питањем окућнице, у настојању да дефинишу и наметну „правилан приступ“ у њеном дефинисању и коришћењу. Јасно увиђајући слабости које су биле последица организационих пропуста, недоречености и грешака „на терену“, истовремено су као проблем препознавали и ситносопственичке тежње сељаштва, које су видели као наслаге заосталости и недовољне освешћености.

Sources and Literature

- Arhiv Jugoslavije: Fond 4, Savet za poljoprivredu i šumarstvo; Fond 182, Komitet za zakonodavstvo i izgradnju narodne vlasti vlade FNRJ; Fond 507, Savez komunista Jugoslavije.
- *Dekrety Sovetskoj vlasti*, I. Moskva: Gosudarstvennoe izdatel'stvo politicheskoj literatury, 1957. (Russian Cyrillic)
- Osnovni zakon o zadrugama. *Službeni list FNRJ* 49/49.

- Osnovni zakon o zadrugama. *Službeni list FNRJ* 59/46.
- Primernyi ustav sel'skhozjajstvennoj arteli, *Eženedel'nyj informacionnyj biulleten'* 11/1931, 26–29. (Russian Cyrillic)
- Primernyi ustav sel'skhozjajstvennoj arteli. *Izvestija CIK SSSR i VCIK*, br. 44, 18. 2. 1935. (Russian Cyrillic)
- *Privredna politika Vlade FNRJ: zapisnici Privrednog saveta Vlade FNRJ: 1944–1953*, knj. 1–4, prir. Miodrag Zečević, Bogdan Lekić. Beograd: Arhiv Jugoslavije, 1995.
- *Sednice Centralnog komiteta KPJ 1948–1952*, prir. Branko Petranović, Ranko Končar, Radovan Radonjić. Beograd: Izdavački centar Komunist, 1995.
- Savezni statistički ured. *Statistički bilten*, 6: Poljoprivreda. Beograd, 1951. (Cyrillic)
- Savezni statistički ured. *Statistički bilten*, 11. Beograd, 1952. (Cyrillic)
- Savezni zavod za statistiku. *Popis stoke, živine i košnica, 1952. i 1953*. Beograd, 1955.
- *Sedmo redovno zasedanje Saveznog veća i Veća naroda, 25–28 maja 1949. godine, Stenografske beleške*. Beograd: Prezidijum Narodne skupštine FNRJ, s. a.
- *Treće zasedanje Antifašističkog veća narodnog oslobođenja Jugoslavije i zasedanje Privremene narodne skupštine, 7–26. avgust 1945. Stenografske beleške*. Beograd: Prezidijum Narodne skupštine FNRJ, 1945. (Cyrillic)
- *Ugledna pravila za seljačke radne zadruge, I–IV tip*. Beograd, 1949. (Cyrillic)
- Vydače sel'skhozjajstvennym arteljam gosudarstvennyh aktov na bessročnoe (večnoe) pol'zovanie zemlej. *Sobranie zakonov i rasporjaženij Raboče-krest'janskogo Pravitel'stva SSSR za 1935 g.* Moskva: Upravlenie delami Soveta ministrov SSSR, 1947. (Russian Cyrillic)
- Bajalica, Dimitrije. „Za pravilan stav prema okućnici“. *Socijalistička poljoprivreda* 11/1951, 38.
- Beljanski, Đ. „Prva poljoprivredna proizvođačka zadruga za obradu zemlje na kolektivnoj osnovi u Žablju – preteča današnjih seljačkih radnih zadruga“. *Zadružni kalendar*. Beograd: Zadružno izdavačko preduzeće, 1948. (Cyrillic)
- Bokovoy, Melissa. *Peasants and Communists: politics and ideology in the Yugoslav countryside, 1941–1953*. Pittsburgh: Pittsburgh Press, 1998.
- Bošnjak, J. „Zemljišna renta i dalji razvoj proizvodnih snaga u poljoprivredi“. *Socijalistička poljoprivreda* 9/1952, 9. (Cyrillic)
- Davies, Robert William. *The Industrialisation of Soviet Russia, 2. Socialisation within the Kolkhoz*. London: Palgrave Macmillan, 1980. doi.org/10.1007/978-1-349-04524-2_5.
- Dimitrijević. „Problem zaostalosti naše poljoprivredede“. *Socijalistička poljoprivreda* 4/1953.
- Gaćeša, Nikola. *Agrarna reforma u Jugoslaviji 1945–1948*. Novi Sad: Matica srpska, 1984.

- Govor ministra Mijalka Todorovića na Drugoj redovnoj skupštini Glavnog saveza zemljoradničkih zadruga FNRJ. *Vojvođanski poljoprivrednik* 11/1950, 3. (Cyrillic)
- Gudac Dodić, Vera. *Agrarna politika FNRJ i seljaštvo u Srbiji 1949–1953*. Beograd: INIS, 1999.
- Hohlov, Evgeniy B. *Istorija pravovogo regulirovanija hozjajstva i truda v SSSR*, Tom 1: Hozjajstvo i trud v uslovijah stanovljenija socialisticheskogo obshhestva. Moskva: Prospekt, 2021. (Russian Cyrillic)
- Ivanović, Milun. „Poljoprivreda u društvenom planu 1952. god.“ *Socijalistička poljoprivreda* 3/1953, 1–31.
- Kidrič, Boris. „Razvojseljačkih radnih zadruga i zadaci partijskih organizacija“. *Sabrana dela*, VII. Beograd: Izdavački centar Komunist, 1985.
- Kidrič, Boris. „O izgradnji socijalističke ekonomike Federativne Narodne Republike Jugoslavije“. *V Kongres, KPJ*. Beograd, Kultura, 1948.
- Koliševski, Lazar. *Problemi razvoja poljoprivrede i sela: Izabrani govori i članci*. Beograd: Zadružna knjiga, 1967.
- Lazarov, S. „Za pravilan stav prema okućnici“. *Socijalistička poljoprivreda* 9/1951, 43.
- Lenin, Vladimir Ilich. „The Agrarian Program of Social-democracy in the First Russian Revolution 1905–1907“. *Collected Works*, vol. 13. Moscow: Progress Publishers, 1978.
- Lenin, Vladimir Ilich. „Report on the Agrarian Question“. *Collected Works*, vol. 24. Moscow: Progress Publishers, 1974.
- Lovrenović, Stjepan. *Poljoprivredni razvitak FNRJ*. Beograd: Rad, 1954.
- Marković, Blaža, Vojin Popović. *Seljačke radne zadruge*. Beograd: Zadružna knjiga, 1948.
- Marković, Moma. „O nekim aktuelnim pitanjima zemljoradničkog zadrugarstva“. *Zadružni glasnik* 19/1952. (Cyrillic)
- Marković, Moma. „Rad i zadaci partijskih organizacija u seljačkim radnim zadrugama“. *Partijska izgradnja* 1/1950.
- Marković, Petar, Jovan Bukorović, Bogdan Svrkota. *Proizvodnja i agrarna politika. Jugoslavija, zemlje Evrope, SAD i Kanada*. Gornji Milanovac: Kulturni centar, 1979.
- Marks, Karl. „O ukidanju vlasništva nad zemljom“. U: Karl Marks, Fridrih Engels. *Dela*, Dvadeset deveti tom. Beograd: Institut za međunarodni radnički pokret, 1979.
- Milosavljević, Branislav. *Podruštvljavanje u poljoprivredi i kolektivizacija kao metod njenog socijalističkog preobražaja*. Beograd: Institut za ekonomiku poljoprivrede, 1962.
- Milošević, Srđan. „Agrarna politika u Jugoslaviju (1945–1953)“. Doktorska disertacija, Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet, Odeljenje za istoriju, 2016. (Cyrillic)

- Popović, V. „Za pravilan odnos zadružnog gazdinstva i ličnog gazdinstva zadrugara“. *Socijalistička poljoprivreda* 10/1951. (Cyrillic)
- Popović, V. „Odnos zadružnog i ličnog gazdinstva u seljačkoj radnoj zadrugi“, *Narodno zadrugarstvo* 1/1948, 36. (Cyrillic)
- Popović, V. „Organizaciono učvršćenje seljačkih radnih zadruga – temelj njihovog uspešnog razvitka“. *Zadruga*, br. 15, 26. 5. 1949, 2. (Cyrillic)
- Potkonjak, Đuro. „O klasnoj borbi na selu“. *Socijalistički preobražaj našega sela*, ur. Joža Horvat, Petar Šegedin. Zagreb: Matica hrvatska, 1950.
- Prokopovicz, S. N. „Soviet-Russian Economics“. *Annals of Public and Cooperative Economic*, Vol. 18, Iss. 1, 1942.
- Spaić, Vojislav. *Problemi iz građanskog prava*. Sarajevo: Veselin Masleša, 1953.
- Stalin, Iosif V. „Golovokruzhenie ot uspehov: K voprosam kolhozno go dvizhenija“. *Pravda*, № 60, 2. mart 1930, (prema: Marxists' Internet Archive, Russkij otdel, Sochinenija I. V. Stalina 1878–1953, Tom 12: april' 1929 – ijun' 1930, Golovokruzhenie ot uspehov: K voprosam kolhozno go dvizhenija, marxists.org).
- Stipp, John L. *Soviet Russia Today: Patterns and prospects*. Harper Original, 1956.
- Šabotić, Izet. „Kolektivizacija sela u srezu Gračanica u periodu 1945.–1953. godine“. *Gračanički glasnik – Časopis za kulturnu historiju* 31/2011, 58–73.
- Tomić, D. „Problemi radne snage u seljačkim radnim zadrugama Srbije“. *Socijalistička poljoprivreda* 3/1951.
- Tošić, Desimir. *Kolektivizacija u Jugoslaviji 1945–1953*. Beograd: Službeni glasnik, 2002.
- Uvalić, Radivoj. „O odnosima proizvodnje“. *Politička ekonomija socijalizma*, ur. Ljubinka Krešić. Beograd: Izdavačko preduzeće Rad, 1966.
- Vasić, Velimir. *Putevi razvitka socijalizma u poljoprivredi Jugoslavije*. Zagreb: Rad, 1960.
- Veljković, Lj. „O uzrocima i borbi protiv kolebanja u seljačkim radnim zadrugama“. *Socijalistička poljoprivreda* 11/1951.
- Virijević Vladan A. „Seljačka radna zadruga 'Kopaonik', Rvati – primer kolektivizacije na jugoslovenskom selu nakon Drugog svetskog rata“. *Zbornik radova Filozofskog fakulteta u Prištini* 4/2016, 161–178 (Cyrillic)
- Vučković, Mihailo. *O zadrugarstvu kod nas*. Beograd: Zadružno izdavačko preduzeće, 1946.
- Vučković, Mihailo. „O nekim novim elementima odumiranja države kod nas“. *Socijalistička poljoprivreda* 6/1951.

SUMMARY

Srđan Milošević

HOUSEHOLD PLOT (*OKUĆNICA*) OF THE COLLECTIVIZED HOUSEHOLDS IN YUGOSLAVIA (1945–1953)

ABSTRACT: The paper deals with the organizational and practical issues related to the household plot of the collectivized households in Yugoslavia. This household plot was in the regime of individual property. This structure originated from the Soviet kolkhoz, but had different characteristics in the Yugoslav context. Besides having been an additional source of agricultural products to satisfy the needs of the collectivized households, the products grown on these plots were also allowed to enter the market. The household plot had a disproportionately large impact on the overall agricultural production, since the peasants intensified the use of this plot. This came as a consequence of the dysfunctional and unpopular organizational characteristics of the agricultural cooperatives.

KEYWORDS: household plot, agricultural cooperatives, collectivization, Yugoslavia 1945–1953, ownership

Historiography has not hitherto developed an interest for a detailed analysis of the peasant working cooperatives and their organizational structure. One of those structures that 30 requires thorough investigation is the household plot (*okućnica*), the piece of land that remained within the individual property regime. This was an additional source of agricultural products for the collectivized households, apart from the income (in money and kind) they were expected to gain from the cooperative itself. We can trace the origin of this structure back to the Soviet-style kolkhoz. However, households in the kolkhoz were granted the right to use the plot, while in the Yugoslav case there was the right of ownership over the plot. The household plot existed in each of the four types of peasant working cooperatives in Yugoslavia. Its size was, according to the Basic Law on Agricultural Cooperatives from 1946, determined by the Soviet model (from $\frac{1}{4}$ to 1 hectare), but the law of 1949 left the lower limit undefined, while the upper remained the same – 1 hectare. In addition

to the land, the household plot also included the necessary inventory, the prescribed number of large cattle and an unlimited number of poultry and other small animals. From the very beginning we can recognize the two conflicting tendencies in the PWC: determining either too small or too large a plot, depending on whether the cooperative was dominated by “sectarian” or “opportunistic” elements. For collectivized peasants, the household plot was a base of existential security, since the production conditions in the PWCs were characterized by uncertainty, due to organizational failures and poor logistics. The organization of production was extremely poor, so the household plot was the only certain source of the agricultural products. The peasants intensified this plot as much as they could, producing market surpluses as well. This phenomenon of fleeing to the household plot and greater dedication to the individual rather than cooperative farming was the result of the weaknesses of the PWCs and the individualistic aspirations of the peasantry. The Yugoslav party and state leadership, as well as lower-ranking officials and “cadres”, occasionally dealt with the issue of the household plot, in an effort to work out and impose the “proper approach” to its determination and usage. Recognizing the weaknesses that came as a result of organizational failures, ambiguities and mistakes “on the ground”, they also pointed out the individualistic tendencies among the peasant as an obstacle to collectivization. Those tendencies were perceived as a thick layer of backwardness, and lack of the socialist ideological awareness.